

ABSTRACT

Church and theology in the year nil

In this article, attention is given to the significance of a singular faculty of theology being realised. Furthermore, the influence on the dynamic relation between church and society is considered. From here, in the closing movement, guidelines are presented for an energetic life-force theology. The characteristics of such a theology are: a theology of working with the Word and words; the nomad; a theology for contemplating life; ethical conduct; and a theology that encourages the appreciation for the incredible.

1 'N INVALSHOEK

'n Ondeurgroendelike eeu is pas ingehuldig. Dit het gebeur op die maat van Weense walse en Fritz Kreisler se viool komposisies. Ons is hier in deftige pakke, angeliere in die baadjies en nuwe Italiaanse skoene om die koms van 'n nuwe akademiese eeu te vier. Ons harte sing vol verwagting. Daar is een Fakulteit Teologie. Nuwe of aangepaste funksionele strukture en bestuursstrategieë vir die Universiteit van die nuwe eeu is opgerig. Ons is almal onder die indruk van die meeslepende krag van verandering.

Die kerklike instellings staan nie vry van die uitwerking van verandering nie (Rossouw 1993:128). Die onsekerheid wat deur die proses van verandering in die hand gewerk word, het volgens H W Rossouw (1993:128) twee gevolge. Aan die een kant vervaag denominasionele grense na die mate waarin kerklike praktyke en geloofsdefinisies wat vroeër 'n sterk differensiërende funksie gehad het, hulle tradisionele belyndheid verloor. Aan die ander kant word mense uit verskillende denominasies al hoe meer op mekaar aangewys in die soeke na 'n gemeenskaplike vastigheid en na gemeenskaplike oriëntasiebakens.

Dit is wat aan die einde van die twintigste eeu by die Universiteit van Pretoria gebeur het. Die twee historiese vennote, naamlik die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika en die Nederduitse Gereformeerde Kerk, word genoep tot groter aaneenskakeling, samewerking en solidariteit. Dit bring mee dat die twee kerke hulle lewenssaard as dienaars opnuut ontdek (Breytenbach A 1999:182). Verder lei dit daartoe dat die teologie nie net binne eie vestings verdedig en bedryf

word nie, maar dat daar saam gesoek word om die teologie aan 'n ruimer kerklike gemeenskap diensbaar te maak. Die belydenis van die **una ecclesia** word op hierdie wyse ernstig geneem. Samewerkings-ooreenkomste met ander kerklike vennote maak hulle ook medereis-genote. En nog ander vennote word uitgenooi om die reis mee te maak.

Al die institusionele wysiginge mag die belang van die student nooit uit die oog verloor nie. Die Fakulteit Teologie is 'n huis met baie woonplek. Hier moet studente intellektueel en geestelik toegerus word. En hier moet elke student kan tuisvoel. Nie net die man nie, maar ook die vrou.

Want

“vrou, jy wat heil is,
beskerm ons nou en tot in alle ewigheid
teen die afbaken, en die inhok, deur die rede” (Stockenström
1999:45).

Dit is die vrou se stem wat ons teen die beperkinge en tekortkominge van 'n eensydige logosentriese manlike bestel kan beskerm.

Die Teologiese Fakulteit van die een en twintigste eeu moet inpas in die etos en praktyk van 'n lewenslange leerproses. In 'n Fakulteit waar teologie dinamies bedryf word, kan daar nie meer sprake van 'n afgestudeerde predikant wees nie. Afgestudeerdheid lei tot bedieningssufheid. Dít blyk onder andere uit 'n gebrek aan die vermoë om teologies en lewensrelevant leiding te gee. Ook kom dit veral na vore in die gebrek aan die vermoë om etiese en pastorale probleme op 'n verantwoordelike wyse aan te durf. In preke word daar nog soms outydse retoriese grepe uitgeoefen. Geen wonder dat daar dan op die kansel so misgetas en in die kerkbanke moedeloos gesug word nie. Daarom sal die kerk predikante moet aanmoedig en motiveer om lewenslank na die teologiese gimnasium terug te keer. In dié verband kan en wil die Teologiese Fakulteit in samewerking met kerke 'n onontbeerlike diens lewer.

Hierdie nuwe opwindende weg waarop die Teologiese Fakulteit hom bevind, is in 'n groot mate moontlik gemaak deur die rektor, prof Johan van Zyl en viserektor, prof Chris de Beer se inisiatiewe, welwillendheid en visie. Die harde wil om deur onderhandelinge vas te byt en deur middernag te druk, het ook 'n betekenisvolle bydrae gelewer om die dag te laat breek. Die welwillendheid van die twee kerklike kuratoria kan ook nie genoeg onderstreep word nie.

Die tema **Kerk en teologie in die jaar nul** is gelaai met dinamiet. Die redes hiervoor is dat die verhouding tussen kerk, teologie en konteks omring is met spanning, onsekerheid en agterdog. Daarom

moet ons ons inspan om oor dié verhouding noukeurig te besin en om klaarheid hieroor te probeer kry.

2 KERK EN SAMELEWING

Die verhouding tussen kerk en samelewing kan uit verskillende perspektiewe beskryf word. 'n Teologiese posisie dat die kerk net deur teologiese faktore gestempel word, bring 'n onverskilligheid en onbetrokkenheid ten opsigte van die samelewing mee. Hierdie manier van dink, maak van die kerk 'n teologiese tempel op die hoogte wat uit die hoogte op die wêreld neersien. Die geslepenheid van die bese om ook in die skuilhoeke van die teologie in te dring word heeltemal uit die oog verloor. Die werklikheid dat die kerk kniediep in die wêreld staan, word ook ontken.

Daar kan oor die kerk in teologiese woorde gepraat word: die Jesusbeweging, volk van God, liggaam van Christus, tempel van die Gees, en nog vele meer (Heitink 1999:67). Dit kan die kerk se teologiese gesig genoem word. Maar die kerk het ook 'n **sosiale gestalte van die Christelike geloof** (Heitink 1999:67). Benewens die **sosiale gestalte** het die kerk ook **individuele en publieke gestaltes** (Heitink 1999:67). Die individuele gestalte van die kerk word sigbaar in die toewyding en diens van die individuele Christene wat nie noodwendig kerklik betrokke is nie. Die publieke gestalte kom tot uitdrukking in maatskaplike en politieke betrokkenheid by die vroeë en nood van die samelewing. Dit neem die vorm aan van aksies, beweginge en organisasies, waarbinne Christene met lotgenote en bondgenote saamwerk. Maar ook die individuele en publieke gestaltes van geloof word vanuit die sosiale gestalte van die kerk gevoed (Heitink 1999:67).

Hierdie aard van die kerk bring mee dat die kerk haar verhouding met die samelewing moet ondersoek en ken. Dit hang saam met "a **radical awareness of our social and communal embeddedness**" (Van Huyssteen 1999:146).

3 ENKELE KONTOERE VAN DIE SAMELEWING

3.1 Uit die hoek van 'n oog

As ons na ons wêreld kyk, staan een ding vas:

vannag staan alles op die keerpunt,
die wêreld weeg op die skerpte van 'n mes
en alles is onseker (Louw 1956:19).

Ons land wroeg deur 'n moeilike tyd - transformasie word skynbaar 'n permanente toestand. Ons ly aan "change fatigue". Veranderingsvoos (Van Heerden 1999:5). Die aarde beur rukkerig en koerskwyt. As dit gebeur, voel mense dit. Ons skip word deur golwe rondgeslinger. As dit gebeur, voel ons die benoudheid. As mense pynlik rondgeskud word, laat dit die ander nie onbewoë nie.

Die mensdom dra die vlekke van twee wêreldoorloë. Die ontwikkeling en die aanwending van wapens vernietig massas mense en omgewings. Die wêreld gaan gebuk onder die magsmisbruik deur regerings, revolusies, barbarisme, oorloë, burokrasie, tegnokratie, die verbokkeling van beroeps- en 'n samelewingsetiek, rassisme, die skending van die natuurlike en sosiale omgewing, politieke messiasse en diktators deur die eeue. Korruptie het 'n ernstige bedreiging vir die Suid-Afrikaanse samelewing geword. Armoede is 'n pynlike kwelling vir ontelbaar baie mense. Die samelewing word dikwels geteister deur religieuse fanatisme. Daar is ook nog die herlewing van antieke plae soos malaria en tuberkulose. Verder is daar die verspreiding van nuwe bronne tot kommer soos Vigs (Breytenbach B 1996:3-4). Almal voel Vigs soos 'n lem sny deur die produktiewe potensiaal van die land (Slabbert 1999:130).

In hierdie land word mense soos diere by 'n slagplaas doodgemaak. Om uit 'n gedig van TT Cloete (1998:38) aan te haal:

alles is nou geïntensiveer.
moord en seks en hartseer
- alleen in ons land, sê dit sag
63 moorde (nét moorde) per dag -

Molesterings, verkragtings en misdade neem ongekende en bekommerenswaardige afmetings aan. "Ons het nou demokrasie, maar die klippe bly val" (Breytenbach B 1999:74). Dit alles het 'n negatiewe invloed op die ekonomie en op die voorspoed van alle burgers van die land. Dit is in só 'n omgewing dat die kerk 'n grondslag vir morele waardes moet help lê.

Dit is die donkerkant van die samelewing. Die sonkant is die vryheid, regte en voorregte wat veel meer mense geniet. In vele gevalle is daar beter lewenskwaliteite. Daar is meer dakke oor koppe en brood in monde. Meer mense het toegang tot onderwys en werkseleenthede.

3.2 Tyd van die kubermens

Om die mens van ons tyd te verstaan, moet ons daarmee rekening hou dat ons in die tyd van die kubermens leef. Bill Gates (1996) het die deure na die kubermens op 'n indrukwekkende wyse laat oopswaai. Die mens se kubervermoë kom treffend in Eveleen Castelyn se voor-treflike gedig, **JERNIGAN, DIE SIGBARE MAN** (1999:13-14) aan die lig:

Die aanklaer oordeel fel:
Jernigan die moordenaar
was genadeloos wreed -
sy siel is verlore
hy sal boet in die hel

maar sy ma weet
hy wou ook graag iets goeds
doen soos die geskenk
aan die wetenskap van sy wonder
bo wonder volmaakte liggaam
in 'n houtkis met blou jel gevries
en in brokstukke gesaag -

die hele opgekerfde kadawer
is van kop tot toon tomografies
op rekenaar afgetas en digitaal
geberg, beelde word elektronies
laag vir laag opmekaar geplaas -
noukeurige atlas
van die menslike liggaam

Die Sigbare Man is gebore
en ná sy teregstelling
kom hy weer te voorskyn
in duisende x-straal-rekenaarbeelde -
die wêreld se grootste onderrigmodel
wat mediese studente elektronies
dissekteer sonder 'n skalpel en die reuk
van formaldihide

sy driedimensionele hart
en ander organe kan seksie vir seksie
of as geheel opgeroep word op die rekenaarskerm,
die rekenaarkadawer kan uiteindelik

ook elastiese weefsel kry
soos 'n liggaam van vlees en bloed
“bloei” en reageer by outopsies,
kan selfs kanker ontwikkel
en veroudering ondergaan

Joseph Paul Jernigan se liggaam
swerf rond oor die hele aarde
soos die Vlieënde Hollander
word hy oral gesien
op die superdataroete
van die rekenaareeu
vir ewig verdoem
sonder vagevuur of vergifnis

Die tyd van die kubermens stel die uitdaging aan die Teologiese Fakulteit om ook 'n vorm van kuberteologie te bedryf. Daarom is die program vir telematiese onderrig so uitdagend belangrik.

3.3 Prosesse in die samelewing

Verskillende prosesse kan in die samelewing onderskei word.

3.3.1 Globalisering

Die moderne samelewing kan deur die begrip **globalisering** beskryf word. Globalisering verwys na die groter beweeglikheid van kapitaal, tegnologie, inligting en vaardighede. By die deur van die een en twintigste eeu is dit miskien die dominantste internasionale tendens, en geen land of persoon het enige beheer daaroor nie. As jy oor verplaasbare vaardigheid of kapitaal beskik, is globalisering 'n opwindende uitdaging wat jou uitnooi om 'n wêreldburger te word sonder kommer oor nasionale grense of burgerskap (Küng 1997:17-19; Slabbert 1999:95).

3.3.2 Differensiasie

Differensiasie is een van die belangrikste kenmerke van die moderne samelewing. Die eenheid van die lewe maak plek vir segmentasie en fragmentasie (De Lange 1992:211; Vos 1996:236). Versplintering kan op die gebied van die private, sosiale en publieke wêreld waargeneem word (Heitink 1999:67). Hoewel hierdie drie wêreldes aan mekaar vat, van mekaar afhanklik is, het hulle tog uitmekaar gegroei. Daar is diep skeure tussen individu en gemeenskap, tussen die private en die publieke wêreldes (Heitink 1999:67).

Die proses van differensiasie het 'n uitwerking op singewing en lewensbeskouing. Die kerk as sosiale gestalte van geloof het haar greep op die private en publieke sektor, op individuele religiositeit en op die publieke moraal al meer en meer verloor (Heitink 1999:67). Dit is die funksieverlies van die kerk. Maar 'n kerklike perspektief is te beperk om die breë spektrum van religie, geloof en godsdienstigheid te omspan (Heitink 1999:67).

Ons kom uit 'n geskiedenis van 'n oorskatting van die rol en die invloed van die kerk in die lewens van mense en in die samelewing. Op teologiese vlak het dit gelei tot 'n outokratiese kerkorde, 'n verskraalde ekklesiologie en 'n moralistiese etiek.

Die proses van differensiasie lei daartoe dat die kerk in die samelewing 'n veel meer beskeie plek kry. Die privêlewe van die individu en die publieke sektor is in 'n hoër mate verselfstandig van die kerk as instituut (Heitink 1999:69). Ons het te doen met mondige outonome mense in 'n anonieme samelewing (Heitink 1999:69). Hoewel hierdie ontwikkeling positiewe kante het, in terme van emansipasie en bevryding, het dit 'n beperking op die sosiale gestalte van die geloof. Waar sosiale verbande wegval, word individue steeds meer op hulle self aangewys. Segmentasie en fragmentasie sny diep deur die kerklike gemeenskap.

3.3.3 Sekularisasie

'n Derde kenmerk van ons samelewing, is **sekularisasie**. Dit het veral 'n negatiewe klank gekry. Sekularisasie word verbind met ondergang en agteruitgang van die kerk. Volgens Gerard Dekker (1992:195-197; 1995:52-53) dui sekularisasie op drieërlei ontwikkeling: vermindering van godsdienstigheid; beperking van die reikwydte van die godsdiens en die aanpassing van die godsdiens aan die ontwikkeling van die samelewing. HW Rossouw (1993:132) se tipering van sekularisering as "'n geestelike proses waarin die mens se sin vir transendensie, sy bewussyn van die ewige en sy besef van misterie afgestomp word en selfs totaal kan verdwyn", plaas dit ook binne 'n oorwegend negatiewe godsdienstige raam. Veral as hy sekularisering bevorderlik beskou vir die toestand van Godsverduistering wat beteken dat geloof in God geen verskil aan hulle daaglikse lewe maak nie (Rossouw 1993:132).

Heitink (1999:70) beoordeel die siening van sekularisasie as ondergang en agteruitgang van die kerklike lewe, as 'n té beperkte visie. 'n Donker siening van sekularisasie hou ook verband met 'n sekere geykte ekklesiologie en 'n geromantiseerde beeld van die kerk. Heitink (1999:71-72) is wel bewus van die bedwelming van alle optimisme oor moderne religiositeit en religie wat onverskillig staan teenoor rassisme en maatskaplike onreg. Ek wil egter meer as Heitink,

van die negatiewe beuringe van sekularisasie bewus bly. Hierop is reeds in die uitwerking van differensiasie gewys.

Die positiewe kante van sekularisasie moet egter nie uit die oog verloor word nie. Teenoor die vermindering van godsdienstigheid is daar ook 'n soeke na die egtheid van geloof. Die vinding hiervan kan nie deur kitsvoeding plaasvind nie. Die beperking van reikwydte kan ook positief wees. Die kerk is nie meer die groot opperman nie. Dit is ook nie die kerk se heilige taak om politieke modelle teologies te begrond en te verdedig nie. Die kerk word op sy plek gesit. Die beperking van die reikwydte van die godsdiens stel die kerk opnuut voor Dietrich Bonhoeffer se deurtastende vrae: hoe kan Christus Heer word van die nie-religieuse mens? Wat beteken kerk, gemeente, prediking, liturgie, Christelike lewe in 'n wêreld sonder religie (vgl Bonhoeffer 1949; 1951; Bethge 1958; 1959; 1960; 1961)?

Wat die aanpassing van die godsdiens betref, moet 'n onderskeid tussen aanpassing as assimilasie en as akkomodasie gemaak word (Heitink 1999:71). In die eerste geval is daar sprake van versmelting, waarby die Christelike tradisie sy identiteit verloor. In die tweede geval is daar sprake van 'n gesonde aanpassing: "die Jood 'n Jood, die Griek 'n Griek" (Heitink 1999:71). Gesprek en respek.

3.3.4 Individualisering

'n Vierde trefwoord om ons samelewing te beskryf, is **individualisering**. J.-F. Lyotard (1984:xxiv) praat van die einde van die groot verhale ("meesterverhale"), dit wil sê van die verhale wat as 'n oorkoepelende en omvattende verklaring dien en as sodanig legitiemer wat mense doen en hoe hulle hul keuses regverdig (vgl Breytenbach A 1997:1165-1166; Van Huyssteen 1997:268-272; 1999:30). Dit is verhale wat nog altyd fassineer en 'n sekere aantrekkingskrag het, maar wat hulle trefkrag verloor het omdat hulle hul geloofwaardigheid kwyt is (Ijsseling 1998:54). Na die ontgoggeling oor die groot verhale het net klein verhale oorgebly, dit wil sê fragmentariese analyses en voorlopige oplossings. Die einde van die groot verhale blyk uit die ineenstorting van alle ideologieë, dit wil sê van elke globale visie wat voorgee om alles te kan verklaar en alle probleme te kan oplos (Ijsseling 1998:55). Die ineenstorting van elke ideologic, die opgee van die hoop op een groot wetenskaplike sintese en die erkenning dat daar magte is waaroor die mens nie beheer het nie, hang met die praktyk van die voorbehoud saam: die opskorting en uitstel van elke eksklusiewe keuse en enige finale oordeel op sowel wetenskaplike en intellektuele as op estetiese en morele gebied (Ijsseling 1998:57). Volgens Lyotard is die groot verhale (meesterverhale) vervang deur die plaaslike/lokale situasies en taatspel; postmoderne intellektueles slaan nou kompetensie hoog aan,

nie universele waardes soos waarheid of vryheid nie (Said 1994:13-14; Van Huyssteen 1999:43).

Daar word dikwels gekla oor die gebrek aan gemeenskap. Die individualiseringsproses moedig eiebelang en onttrekking aan. Hierdie proses kan uitmond in eensaamheid. Eensaamheid dui op die geslotenheid en uitsluiting van 'n gemeenskap.

En tog moet ons meer genuanseerd oor individualisering dink. In die godsdien is daar talle voorbeelde van individuele handeling. Die onderrig van die kerk is byvoorbeeld daarop gerig om mense mondig te maak, op eie bene te laat staan en hulle gewetens te help vorm (Heitink 1999:72). Teenoor die chaos van die buitewêreld, 'n lewe in veelvoud, soek talle mense die beskutting van 'n veilige en geborge binnewêreld waar hulle rus kan vind (Heitink 1999:72).

Individualisering lei daartoe dat mense die kerk opsoek as hulle daaraan behoefte het of by sekere geleenthede, soos byvoorbeeld 'n doopdiens. Egte **communio** word egter ingeboet.

3.3.5 Pluraliteit

Die vyfde sleutelwoord wat ons samelewing beskryf, is **pluralisme**. Onder pluralisme word word die skerper wordende verskeidenheid van kulturele gewoontes en opvattinge, buite sowel as binne die eie landsgrense, in die samelewing aangedui (Van Peursen 1994:10; Toulmin 1995:39). In 'n gepluraliseerde samelewing is mense onder die indruk van die heterogeniteit - soms selfs onversoenbaarheid - van lewensvorme waaraan hulle daaglik deelneem (Vos 1996:237). Mense ervaar die gepaardgaande versplintering en fragmentasie van persoonlike identiteit en die verlies van selfoutonomie, die verstrooiing van betekenis, die eindelose repetisie van fantome (deur die media) waardeur die nabootsings van die werklikheid toenemend die werklikheid verdring of plooi tot tweederangse "nabootsings" wat as die eintlike werklikheid beleef word. Pluraliteit beteken onder meer dat geen mens 'n beroep op die universele regte van die mens kan doen nie, maar alleen nog op mekaar. Hierdie relativering word menslik geag omdat dit elke vorm van geestelike dwang ondermyn (Van Peursen 1994:23).

Op godsdienstige vlak dui pluraliteit op geloof in meervoud. En geloof in meervoud beteken om 'n passende antwoord te soek op 'n lewe in meervoud, om aan differensiasie, sekularisering en individualisering die hoof te bied (Heitink 1999:73). Godsdienstige pluraliteit bring nie alleen mee dat verskillende kerklike institute en organisasies onderskei kan word nie, maar dit laat ons ook religieuse mense sonder 'n vaste godsdien onderskei. Dit lei daartoe dat onder andere aansluiting gesoek word by die religieuse ervaringe van die individu, by dit wat mense beweeg, in hulle angste en kwesbaarheid, verlange en

mislukkings, nood en lyding (Heitink 1999:73). Die evangelie skep ruimte dat mense met hulle meervoudige ervarings deur God aanvaar word.

Die Sondagse erediens bied die uitdaging om 'n plurale gemeenskap liturgies saam te snoer. Ook die geleentheidsdienste by die doop, huwelik en begraving waar daar talle geleentheidsbesoekers is, bied 'n geleentheid om 'n direkte relasie te lê met die individuele beleving van die deelnemers (Heitink 1999:74). Die kerk moet hierdie geleenthede nie geringskat nie. In die liturgie en pastoraat kan die kerk teenwoordig wees by hoogtepunte en dieptepunte in mense se lewens. Op hierdie manier word aansluiting gesoek by die religieuse ervarings van die individu. Dit vra 'n nuwe verband tussen teologie en biografie soos dit tot uitdrukking kom in eietydse vorme van hermeneutiese pastoraat (Müller 1996; Heitink 1998:69-85; 151-208).

Die Gereformeerde en Hervormde tradisies het nog altyd hoë waarde geheg aan die selfstandigheid van die plaaslike kerk in samehang met die territoriale model. Dit beteken dat die stad of straat waar 'n mens woon bepalend is vir die vraag van watter gemeente 'n mens lid is. Die toenemend groeiende pluraliteit binne 'n geloofsgemeenskap het in die NG Kerk daartoe gelei dat daar modaliteitsgemeentes ontstaan het wat 'n eie kenmerkende spiritualiteit ontwikkel. Hierdeur trek lidmate oor die grense omdat hulle elders geestelik tuisvoel. Predikante wat hierdie spiritualiteit voed, gee hier leiding. Verskillende geaarde gemeentes kom so tot stand: sommige gemeentes het 'n sterker belydenis grondslag, ander het 'n meer charismatiese kleur, nog ander het 'n hoogliturgiese patroon terwyl daar ook missionêr gerigte gemeentes bestaan wat verantwoordelikheid vir die samelewing aanvaar. 'n Kombinasie van verskillende geaardhede kom ook voor. Hierdie eie aard of identiteit kom na vore in die liturgie, byvoorbeeld die soort lied en die prediking. Hoewel daar ruimte is vir modaliteitsgemeentes, moet die eie nie so oordryf word dat dit die algemene van die geloofstradisie ondermyn nie. Die eie moet ook steeds krities en korrigerend met die geloofstradisie in gesprek bly.

Die uitdaging wat pluraliteit stel, kan in die publieke domein aanvaar word. Hier gaan dit om die geloof in die openbaar, die raaksien van en aandag wat aan maatskaplike vraagstukke gegee word (Heitink 1999:73).

4 KERK IN KONINKRYKSPERSPEKTIEF

Die kerk moet haar opdrag om kerk in en vir die wêreld - hierdie wêreld - te wees met entoesiasme aanvaar. Hierdie aanvaarding

beteken die aanvaarding van God se “ja” teenoor die wêreld. Hiermee word die kerk in koninkryksperspektief geplaas.

‘n Kerk in koninkryksperspektief word daarteen bewaar dat sy so in haar eie spritualiteit opgaan dat sy nie sien hoe die wêreld voor haar oë ondergaan nie. Die kerk in die ruimte van die koninkryk laat haar deelneem aan die gesprek oor waardes en norme, medies-etiese sake, die inrigting van ‘n regverdige samelewing, geweld en armoede. Om kerk vanuit die koninkryk te wees, beteken om mense te erken en te aanvaar. Hiermee word ruimte gemaak vir die individu. Die kerk word ‘n ruimte vir gemeenskap. Dit behels die aanvaarding van en diens aan die ander. Die kerk aanvaar haar sosiale en publieke verantwoordelikheid.

Die kerk word ook ‘n ruimte waar bestaansvrae aan die bod kom. Vrae oor lyding, die dood. Die kerk word ‘n ruimte waar moed geskep en hoop geskenk word. Verder word die kerk ‘n ruimte waar die geloofstradisie bemiddel word deur die liturgie en die preek. Die kerk staan mense ook by in die sleutelmomente van hulle lewe: geboorte, huwelik en rou.

5 KERK EN TEOLOGIE

Deur die eeue was die kerk veral op drie plekke kwesbaar. Die eerste is die emosionele, die tweede is die leerstellige en die derde is ‘n lewensvreemde houding. Die kerk loop die gevaar om in emosionele beswyming te verval. Ontrou aan die leer bedreig die kerk ook. Alle leerstellige sake word verdag gemaak en as onbelangrik afgemaai. Die kerk het haar dikwels aan die wêreld onttrek. Hierdie onttrekking word veral in die liturgie sigbaar. Dáár kom al die onttrekkingssimptome aan die lig. ‘n Voorbeeld hiervan is liedere met ‘n sonsoet sentimentaliteit en ‘n armoedige soteriologie.

Om die kerk teen hierdie drie gevare te beskerm, is ‘n lewenskrachtige teologie onontbeerlik.

Die Middeleeuse opvatting van die teologie as ‘n suiwer beskoulike genieting van die goddelike waarheid, by wyse van ‘n vooruitgrype op die **visio beatifica** is agterhaal (Versfeld 1962:26-42; Rossouw 1993:131). Van die teologie word verwag dat dit ‘n ontmoeting tussen Woord en werklikheid sal bemiddel. Hierdie bemiddeling eis ‘n worsteling met die Woord, die Christelike geloofstradie én die weerbarstige werklikheid. Die eis aan die teologie is dat dit meer handelingsgeoriënteerd sal wees ten einde die Christelike geloof in die samelewing te bemiddel (Heitink 1993:18). Dit vra ‘n teologie op die voorpunt en in die brandpunt.

Só 'n teologie aanvaar die uitdaging om uit die intellektuele koma van fideïsme en fundamentalisme te kom (Van Huyssteen 1999:111). Dit beteken ook die volledige erkenning van die teologie se kontekstualiteit en sy inbedding in die verskillende domeine van die menslike kultuur (Van Huyssteen 1999:8). Die teologie moet ons in staat stel om die geïnterpreteerde ervaring te verrek. Terselfdertyd moet 'n lewenskragtige teologie verby die grense van die lokale gemeenskap, groep of kultuur na 'n aanneemlike vorm van interkontekstuele en interdisziplinêre dialoë stuur (Van Huyssteen 1999:113). Dit beteken nie dat die eie geloofsoortuigings en selfs vooroordele opgehef word nie. Maar dit beteken wel dat daar oor die neerslag van die geloofstradisies krities en kreatief nagedink word, al staan ons daarin.

5.1 'n Teologie van woordwerk

Een aspek van die teologiese onderwys het te doen met die besondere eise van die teologie as 'n eiesoortige intellektuele dissipline. Die proses van versnelde historiese verandering het 'n baie fundamentele teologiese vraagstuk weer in die sentrum geplaas. Dit is die hermeneutiese vraagstuk (Rossouw 1993:126-127).

Teologie is en was nog altyd primêr 'n aktiwiteit van vertolking, 'n hermeneutiese dissipline. Om iemand in die teologiese denkwys te vorm beteken om hom te leer hoe om die inhoud van die Bybelteks so te interpreteer dat mense in wisselende lewensverbande dit as die oorsprong en die blywende bron van die Christelike geloof in God kan verstaan (Rossouw 1993:127).

Hermeneutiek toegespits op eksegeese beteken dus om die Bybelteks te analiseer en te interpreteer (Söding 1998:38-53; Dohmen 1998:31-32). Die doel van die eksegeese is 'n wetenskaplik begronde, rasioneel verantwoorde oordeel oor die literêre gestalte en segginge (Söding 1998:297). In dié proses moet die rykdom van metaforiek (vgl Van der Watt 1999) en ander taalverskynsels kreatief nagespeur word. Die ontleding of analise van tekste is egter nie 'n koue serebrale handeling nie, maar dit beteken om iets uitmekaar te haal, soos met die eet van 'n kreef (Breytenbach B 1999:126). Dit gaan egter om méér as net die ontleding van tekste. Woorde is ook grootmaakkinders en swerwers (Weideman 1999:570). Daarom gaan dit ook om die historiese, sosiale en kulturele inbedding van die teks te probeer vasstel (Le Roux 1993; Söding 1998:52-53; 297; Malina, Joubert, Van der Watt 1995; Neyrey 1998; Malina & Rohrbauch 1998; Van Aarde 1999:97-119).

Hierdie hermeneutiese ontleding skep 'n spanning. Hierop het Rossouw (1993:127) met reg gewys. Die spanning bestaan daarin dat

die boodskap van die Bybel so vertolk moet word dat die identiteit daarvan behoue bly, maar dat dit tegelykertyd vir die leser of die hoorder in wisselende situasies sin kan maak of as 'n relevante boodskap verstaanbaar kan word. Daar moet bygevoeg word dat die boodskap ook uitvoerbaar moet wees. Waarmee die teoloog dus steeds te doen kry, is die hermeneutiese spanning tussen **non nova** en **nove dicere**, tussen blywende boodskap en eietydse appél.

Hermeneutiese nadenke in die Praktiese Teologie het die insig gevestig dat die boodskap in wisselwerking met die konteks gesoek moet word (vgl Van der Ven 1990; Heitink 1993; Pieterse 1993; Vos 1996). Die konteks laat die leser of hoorder sekere vrae aan die teks stel wat die verstaan daarvan medebepaal (De Wit 1991). Om woorde te maak, is 'n proses van integrasie, om indrukke en insigte te knie in die deeg van woordmaterie sodat omgewing en ingewing **vatbaar** kan word (Breytenbach B 1999:43).

Hierdie tekstuele en kontekstuele aard van die hermeneutiek verleen reg aan die hermeneutiek van spesmasie. Hierdie spesmasie kan 'n leidraad wees om woorde en kontekste op te spoor. In hierdie speurtog speel "the cognitive, evaluative, and pragmatic dimensions of rationality" 'n deurslaggewende rol (Van Huyssteen 1999:143). Daarom moet verantwoordelike rasonale beoordelinge (Van Huyssteen 1999:144-149) in die hermeneutiek ontwikkel word.

5.2 'n Teologie van die nomade

Gilles Deleuze, 'n moderne Franse denker wat sterk deur Friedrich Nietzsche beïnvloed is, gebruik die metafoor van die nomades om die moderne lewensgevoel uit te druk. Nomades het geen vaste blyplek nie, en hulle is ook in die samelewing aan geen vaste reëls verbind nie (Deleuze 1994:36; Vos 1996:243). Breyten Breytenbach (1998a) gebruik die begrip "middelwêreld" om hierdie vlietende en vloeiende bestaan te beskryf. Volgens hom is die middelwêreld "iewers tussen (of ewe ver van) Oos en Wes, Noord en Suid, behorende en nie-behorende. Maar nie in die sentrum nie - per definisie is dit perifiraal, lewe dit in die marges, die kantlyne, die lewende rande" (Breytenbach B 1998a:25).

'n Teologiese kyk na die nomadiese bestaan, die middelwêreld, vra na die godsdienstige sin en ervaring daarvan. 'n Teologie van die nomade onteien nie die morele grond van ons bestaan nie, maar dring op 'n kritiese gesprek oor die vrugbaarheid daarvan aan. 'n Nomaad weet ook hy/sy is swerflik en sterflik.

In die aartsvaderverhale (Gen 12-36) kom die unieke relasie van die nomaad met God aan die lig. Die nomaad word steeds **herinner** aan God. God word die God van Abraham, Isak en Jakob genoem

(Schneider 1995:40-42; Kaiser 1998:31, 93). Hieraan verwant is die uitdrukking “God van my vaders” (Gen 31:5, 42; 32:10) wat hermeneuties na die familie as gemeenskapsvorm verwys (Schneider 1995:41). Hiermee kom die persoonlike verbondenheid van God met sy mense aan die lig. Hy neem vir Hom ‘n familie aan. Met die bystandsformule “Ek is by jou” gee God die versekering dat die nomaad op sy beskerming kan reken (vgl Gen 28:15 met 31:3), ook in die vreemde (Kaiser 1993:172). Hy dra die belange van sy familie op die hart. Die nomaad kan ook daarop reken dat God saam op reis is. Die God van die nomaad is in die kronkelgange van elke dag teenwoordig. God staan dié by wat swak is en Hy help dié wat moedeloos is (Le Roux 1998: 130). Aan die hopelose gee Hy hoop. Hy is nie aan een plek en land gebind nie, maar oral en onder alle omstandighede kan nomade hulle hul tot Hom wend. Hy verwag egter dat sy gebooe gehoorsaam moet word. As volk van die heilige God is hulle ook tot heiligheid geroep en verplig (vgl Lev 17-26). In ‘n lewe van heiligheid is rituele reinheid en moraliteit met mekaar verbind. Wie hom uiterlik verontreinig het, weet dat hy bevlek is; wie teen die naaste oortree het, beleef homself as onrein. (Kaiser 1998:120).

Die nomaad se lewe is ‘n **coram Deo** lewe. Hy leef voor die aangesig van die lewende God (Gen 17). Voor God se aangesig is ‘n mens bewus van sy gebooe en beloftes. God hou woord, beskerm, ontferm Hom, seën, red, gee voorspoed, geluk, lewe en ‘n nageslag (Westermann 1978; Dijkstra 1998:76). Die lewe voor God is ook ‘n lewe van verraad, ontrou, vlug en die stoei met ‘n engel.

Die familie as raamwerk vir die relasie tussen God en die nomade bring die noodsaak van familiële verantwoordelikheid, liefde en trou.

5.3 ‘n Teologie van die lewe

Daar is ‘n bepaalde relasie tussen God se openbaring en die menslike ervaring, tussen God se Woord en die mens se antwoord (Heitink 1990:206; 1998:112-114, 123). Openbaring en ervaring staan in ‘n wisselwerking (Heitink 1990:208). Die mens se ontmoeting met die Woord as openbaring wek ervaring. Ons ken God se openbaring slegs indirek, in die vorm van menslike ervaring (Heitink 1993:114; 1998:71, 112-114). Met ervaring word bedoel dat die mens in sy situasie mede-konstitutief is in ‘n proses van waarheidsvinding en singewing (Heitink 1990:208).

Religieuse ervaring veronderstel altyd ‘n religieuse **verwysingskader** veronderstel (Heitink 1993:254). Deur die identifisering met byvoorbeeld Job kan ‘n mens op ‘n bepaalde moment in sy lewe ‘n religieuse deurleefde keuse maak.

Volgens die satan was Job se vroomheid onopreg omdat dit gemotiveer was deur eiebelang. God is bereid om sy opregtheid te laat toets en gee toestemming dat Job eers al sy besittings, daarna sy kinders en ten slotte ook sy gesondheid verloor. Ten spyte van sy vrou se raad om God vir hierdie rampe te vervloek, volhard Job in sy vroomheid en slaag die toets. Drie van sy vriende, Elifas, Bildad en Sofar, kom vervolgens om meegevoel met hom te betoon en sit volgens gebruik sewe dae by hom sonder om te praat. Tussen die pro- en epiloog kom die grootse Jobgedig voor. Dit is 'n dialoog - of dialoë - in versvorm. Job hou deurgaans vol dat hy onskuldig is en nie die straf verdien nie, terwyl die vriende met die klassieke vergeldingsdogma vorendag kom, naamlik dat die lyding van Job 'n bewys van sy sonde is. In die "uitdaagrede" (Job 29-31) roep Job God selfs om verantwoording te doen vir die onregverdige lyding wat Hy Job aangedoen het. Job hou onder eed sy onskuld vol en bal sy vuus vir God. In hoofstuk 32-37 kom 'n vierde vriend, Elihu, aan die woord. Waar die ander drie vriende meen dat God Job tereg vir sy sonde vergeld, reken Elihu dat God hom tug. Hy handhaaf egter ook die vergeldingsidee.

In die Godsrede (Job 38-39) neem God Job se uitdaging aan. Met 'n stortvloed van retoriese vrae sê God aan Job dat hy wat mens is, nie die raaisels van die skepping verstaan nie. Nogtans leef die mense elke dag daarmee saam. Waarom kan hulle dan nie saamleef met die geheimenisse van die morele orde in daardie skepping nie? Op dié manier dryf God Job in 'n hoek. Dan besef Job die futiliteit van sy rebellie en werp hom berouvol in God se arms (Job 42:1-6). Die epiloog (Job 42:7-17) vertel hoe die toorn van God oor die drie vriende gekom het en hoe Hy Job weer geseën het sodat hy nou groter geluk en rykdom as vroeër ervaar het (Loader 1994:88-89; Schuman 1996:36-47; Loader 1999:152-154). In Anna M Louw se ontroerende roman, *Vos* (1999), word 'n gestroopte Hendrik Vos skerp bewus van "die meslem waarop jy jou moet balanseer om God se uitgestrekte hand by te kom". Met die Bybel as referensiekader kan iemand hom/haar byvoorbeeld met Job identifiseer. Job worstel ook om aan God vas te hou want hy ervaar dat God hom gelos het. Hy help 'n mens om lyding ook religieus te ervaar. Dié ervaring bevry die mens daarvan om lyding as sondevergelding te beleef. Dit help die mens om ook nie oor sy lyding stil te bly nie, maar om dit na God te bring. Om dit selfs met gebalde vuus te doen. Religieuse ervaring van lyding bring mee dat die mens met sy lyding én opstand in God se teenwoordigheid is. In God se teenwoordigheid weet ek

wie met u liefde toegerus
is kry goddelik die leed

as ‘n bonus (Cloete 1985:92).

Die ervaring van die neerslag van lyding in die bestaan van mense, maak ons oë oop vir die lyding van almal wat geïgnoreer en gekoloniseer is. Dit spoor ons tot daad aan om mense in lyding by te staan en te ondersteun.

In sy konfronterende ontmoeting met God ontdek die mens ook God se sorg vir sy skepping. Die mens besef dat al verstaan hy nie die raaisels van die skepping nie, kan hy tog saamleef met die misteries van die morele orde van hierdie skepping. Op hierdie manier aanvaar die mens God se sorg van en bestuur vir sy lewe.

‘n Teologie van die lewe is nie net om bewus te wees van die angste en pyn van die lewe nie, maar om die lewe ook as genieting te ervaar. Prediker se raad om die lewe te geniet staan in die lig van die lewe wat soos ‘n vlam uitbrand (Pred 3:12; 9:15). “Eet jou witbrood in die lig van die môre op jou tafel, voor die nag kom wanneer jy die onderskeid tussen witbrood en bruinbrood nie so lekker meer kan proe nie” (Breytenbach B 1999:39). Hierdie genieting van die lewe lê in die o so gewone dinge van elke dag. George Weideman (1999) sê dit raak: “Mense dink altyd geluk is ‘n berg goud, of ‘n kalbas diamante êrens in ‘n grot, maar dis nie waar nie... Geluk is ‘n splintertjie hierso, ‘n skrefie son in die winter, binneboud se sagte vleisies...” Geniet dit om te eet en te drink en geniet die lewe met die vrou wat jy liefhet (Pred 9:7). Ons moet hoor hoe borrel en tuit die nagtegaal die seisoen se liefdeslied (Breytenbach B 1999:13).

5.4 ‘n Teologie van etiese handeling

In die Christelike etiek konkel hart altyd met gewete. Hart en geweteskep ‘n blywende spanning. Die vorming van en verantwoordelike omgang met waardes is ‘n fokus van die etiek. Hierdie vorming geld ten opsigte van die “moral self” en die “moral society”. Christelike waardes vorm die persoon (persoonsetiek), maar dit gaan ook om die skepping van ‘n “moral society” (samelewingsetiek). Die “moral self” en die “moral society” moet verbind word. Deur só ‘n verbinding kom daar ‘n “moral responsibility” tot stand. ‘n Persoon is dus aanspreeklik vir sy en haar handeling in die samelewing (vgl Jonas 1984; Bayertz 1995; Küng 1997:27-28; De Villiers 1999; De Kruijft 1999:19-25). Die persoon se aanspreeklikheid vir sy/haar handeling staan altyd binne die groter konteks van die gemeenskap. In dié handeling speel ‘n persoon se geïnterpreteerde ervaring ook ‘n deurslaggewend rol.

In aansluiting by Calvin Schrag se opvatting van ‘n “ethic of the fitting response” ontwikkel Wentzel van Huyssteen (1999:147) die konsep van “**responsible judgment**”. Hierdie konsep hang ten nouste

saam met 'n "moral responsibility". "Responsible judgment" plaas 'n duidelike primaat op die konteks en histories spesifieke sosiale praktyke, maar lei nie tot morele relativisme nie (Van Huyssteen 1999: 147). Die rede hiervoor is dat die "responsible judgment" nie vasgevang is in 'n sosiale en historiese konteks nie, maar in staat is om dit te oorstyg. Die kritiese vraag is natuurlik in watter mate "responsible judgment" hom kan vrymaak van 'n sosiale en historiese konteks en of dié opvatting nie te idealisties is nie.

'n Teologie van etiese beoordelinge en handelinge aanvaar verantwoordelikheid vir die behoeftes en die nood van die ander. Een van die grootste probleme in Suid-Afrika is die probleem van diegene wat arm **is**, en diegene wat arm **word**. Die ellende vanarmoede is: "Jy moet natuurlik leer om sonder beursie te lewe" (Breytenbach B 1998a: 70). Armes word ook daaglik méér. Rykes word ook méér (hoewel ook banger) (Breytenbach B 1996:4). Hulle is "die welafendes" (Breytenbach B 1998b:39).

Die armes is mense met 'n **gebrek** aan middele. Hulle besit omtrent net soveel as hulle spore. Maar meer nog is hulle mense met **behoefte** wat in hulle menswees aangetas word. Die arme is nie soos in die gnostiese etiek die bepaling van die verhoudings tot die ander medegnostici binne die klein groep nie (Klauck 1996:194). Indien die arme so eksklusief gedefinieer word, word dit net "Bruderethik" (Jonas 1984) en dit beteken: 'n gemeenskaplike eensaamheid in 'n vreemd geworde wêreld.

Die verantwoordelkheid vir die arme en die sosiale randgroepe word deur die neerslag van die eksodus ervaring in die paasfees begrond. Hierdie groepe moet ook in dié ervaring deel. Dit gebeur deur die onthouhandeling (Deut 15:15; 24:18). Vreemdelinge, wese en weduwees is toegelaat om die oorblywes van die gerwe, die olywe en die druiwetrosse op te tel (Deut 24:19-22). En onthou, om die vreemdeling lief te hê, is om God se liefde na te volg. Want God "het die vreemdeling lief..." (Deut 10:18) (Braulik 1998:4-5). Wat Deuteronomium wil hê en wat Jesus wil hê, is dieselfde: om die arme lief te hê.

Ulrich Berges (1999) het op 'n indrukwekkende wyse aangetoon dat dit in die Jesaja boek om 'n ryk skakering van voorstellings oor die arme gaan. Die sosiaal swakke wat daaglik moes veg teen die verlies van sy vryheid, word in die verkondiging van die Jesaja boek die gunsteling van Jhwh. Die arme van my volk (Jes 10:2) word die arme, my volk (Jes 3:14-15). Hierdie armes word in die eskatologiese toevoeginge na Sion gebring; daar vind hulle rus en sekerheid (Jes 14:30, 32; vgl Jes 29:17-24; 32:6b-7).

Uniek in die proto-apokaliptiese tekste van die Jesajaboek, is dat die armes nie meer slagoffers is nie, maar wrekers teenoor die onderdrukkers: die voete van die geringes en die armes sal die uitbuiters vertrap (Jes 26:5b-6). In die ontwikkeling van die siening van die arme wat nie net op die voortsetting van 'n literêre skryfproses berus nie, maar op 'n konkrete historiese feit, is die identifikasie van die Babiloniese ballinge as "arm". Soos die eksodusgroep tydens die woestyn-tog van Moses "arm en ellendig" was, so is dit die geval met Israel tydens die Babiloniese verstrooiing. Met 'n duidelike toespeling op die verblyf in Egipte, wat herhaaldelik as "smeltoond" (Deut 4:20; 1 Kon 8:51; Jer 11:4) aangedui word, word die ballingskap in Babilon as "oond van ellende" beskryf, waaruit Jhwh "jou gekies het". Die arme is in die deuterio-jesajaanse perspektief diegene, wat ook en juis in die ballingskap vashou aan Jhwh en sy reddende mag.

Hierdie vashou aan Jhwh en sy reddende mag, gee aan die nagekomelinge van die mishandelde **ebed** en die vernederde vrou Sion (Jes 54:11), die vooruitsig van die komende heilstyd (Beuken 1983:260-262; Berges 1999:10). Hierdie **abadim** is die opvolgers van die Dawidiese dinastie: hulle woonplek is Sion, hulle Koning is Jhwh alleen (Berges 1999:10, 26). Uit die **ebed** wat verneder is en weer opgetel is, het die arm en deemoedige knegte voortgekom, wat hulle as die ware kinders van moeder Sion, die bruid van Jhwh beskou (Pelletier 1998:991-992; Berges 1999:12).

Ons moet nie simplisties oor die arme dink nie. Die Jegajaboek gaan ons daarin voor dat ons die arme nie buite God se volk moet sien nie, maar moet beseft dat die arme God se volk **is**. Voor God is ryke en arme gelyk. Al word die arme nog in hierdie lewe verstrooi en verneder, lê die arme se heil ook in die vashou aan die reddende God. Dit is Hy wat die vernederde optel en aan hulle die vooruitsig van die heilstyd in Sion gee. Almal wat aan God vashou en Hom as Koning erken, is op pad na die viering van die komende heilstyd.

In ons op pad wees moet die meerbevoorregte net nie die arme eenkant toe skuif en hom/haar ignoreer of op hom/haar neersien nie. Die omsien na die armes bestaan ook daarin om hulle met oop harte te ontvang en met oop beursies na hulle uit te reik. Die Fakulteit Teologie gee deur navorsing en praktiese betrokkenheid by ISWEN indringend aandag aan die vraagstuk.

5.5 'n Teologie van verwondering

'n Teologie wat daarop aanspraak maak dat hy alle raaisels kan oplos, spartel in die turf van rasionalisme en naïwiteit. Dit leer ons by Job se drie vriende. En ons het aan die einde van onveranderlike rasoniese skemas gekom. Daarom bly daar vir 'n teologie in die jaar nul net één

uitweg, één weg oor: om die misterie van die teologie te koester. En om die God van die teologie te bewonder en te aanbid.

Literatuurverwysings

- Bayertz, K 1995. *Herkunft der Verantwortung*, in Bayertz, G (Hrsg), *Verantwortung. Prinzip oder Problem?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Berges, U 1999. *De Armen van het boek Jesaja. Een bijdrage tot de literatuurgeschiedenis van het Oude Testament*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Bethge, E 1958. *Gesammelte Schriften I*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- , 1959. *Gesammelte Schriften II*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- , 1960. *Gesammelte Schriften III*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- , 1961. *Gesammelte Schriften IV*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- Beuken, W A M 1983. *Jesaja deel II B*. Callenbach: Nijkerk.
- Bonhoeffer, D 1949. *Ethik*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- , 1951. *Widerstand und Ergebung*. Chr. Kaiser Verlag: München.
- , 1998. *Conservative Reform. Deuteronomy from the perspective of the Sociology of Knowledge*. Ongepubliceerde voordrag.
- Breytenbach, A P B 1997. Meesternarratiewe, kontranarratiewe en kanonisering – 'n Perspektief op sommige profetiese geskrifte. *HTS* 53, 1161-1186.
- , 1999. Ontwikkelings en verskuiwings in ons teologie, in *20ste eeu Hervormde Teologie*. Durrant & Viljoen Drukkers: Pretoria.
- Breytenbach, Breyten, 1996. *The Memory of Birds in Times of Revolution*. Human & Rousseau: Kaapstad.
- , 1998a Aantekeninge van 'n "Middelwêreld". *fragmente* 1, 24-37.
- , 1998b *Papierblom* (72 gedigte uit 'n swerfjoernaal). Kaapstad: Human & Rousseau.
- , 1999. *Woordwerk* (die kantskryfjoernaal van 'n swerwer). Kaapstad: Human & Rousseau.
- Castelyn, E 1999. *Kubermens*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Cloete, T T 1985. *Allotroop*. Kaapstad: Tafelberg.
- , 1998. *Uit die hoek van my oog*. Kaapstad: Tafelberg.
- Dekker, G 1992. Secularisasie en fundamentalisme, in Schaeffer, H (red), *Handboek Godsdiens in Nederland*. Amersfoort:
- , 1995. *Als het getij verloopt... opstellen over godsdiens en kerk*. Ten Have: Baarn.
- De Kruijft, G.G. 1999. *Christelike ethiek. Een inleiding met sleutelteksten*. Meinema: Zoetermeer: Meinema.
- De Lange, F 1992. Kerken in een pluriforme sameleving, in Schaeffer, H (red), *Handboek Godsdiens in Nederland*. Amersfoort: De Horstink (uitgewer-Thea)

- Deleuze, G & Guattari. 1994. *What is philosophy?* New York: Columbia University Press.
- De Villiers, D E 1999. Challenges to Christian ethics in the present South Africa. *Scriptura* 69, 75-91.
- De Wit, J H 1991. *Leerlingen van de armen*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Dijkstra, M 1998. El, de God van Israël - Israël, het volk van JHWH. Over de oorsprong van het Jahwisme in Oud-Israël, in Becking, B en Dijkstra, M, *EEN GOD ALLEEN...?. Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*. Kampen: J H Kok.
- Dohmen C B 1998. Die Bibel und ihre Auslegung Verlag, C H Beck: München.
- Gates, Bill. 1996. *The Road Ahead*. Penquin Books: London.
- Heitink, G 1990. Theologie en psychologie: Een spanningsveld. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 206-220.
- , 1993. *Praktische Theologie. geschiedenis - theorie - handelingsvelden*. Kampen: J H Kok.
- , 1998. *Pastorale Zorg. theologie - differentiatie - praktijk*. Kampen: J H Kok.
- , 1999. Geloven in de stad van die mens. *Skrif en Kerk* 20(1), 66-78.
- Ijsseling, S 1998. Politeïsme en die postmoderne. *fragmente* 2, 39-58.
- Jonas, H 1984. *The imperative of responsibility*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaiser, O 1993. *Der Gott des Alten Testaments. Theologie des Alten Testaments. Teil 1: Grundlegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kaiser, O 1998. *Der Gott des Alten Testaments. Wesen und Werken. Theologie des Alten Testaments. Teil 2. Jahwe, der Gott Israels, Schöpfer der Welt und des Menschen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klauck, H-J 1996. *Die religiöse Umwelt des Urchristentums II*. Stuttgart: Verlag W Kohlhammer.
- Kung, H 1997. A global ethic in an age of globalization. *Business Ethics Quarterly* 7, 17-27.
- Le Roux, J H 1993. *A Story of two Ways. Thirty Years of Old Testament Scholarship in South Africa*. Pretoria: Verba Vitae.
- , 1998. Verlos ons van die waarheid. *fragmente* 2, 120.
- Loader, J A 1994. Die rebel wat die waarheid oor God gepraat het, in Vos, C J A & Müller, J C (reds), *Menswaardig*. Halfway House.
- , 1999. Noomi und Hiob, Schubert und Mahler: Überlegungen zu einem alttestamentlichen Beitrag in Wien, in Loader J A en Kieweler H V (Hrsg), *Vielseitigkeit des Alten Testaments. Festschrift für Georg Sauer zum 70. Geburtstag*. Wenen: Peter Lang.
- Louw, Anna M 1999. *Vos*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Louw, N P van Wyk 1956. *Germanicus*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Lyotard, J-F 1984. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University.

- Malina B J & Rohrbaugh 1998. *Social-Science Commentary on the Synoptic Gospels*. Minneapolis: Fortress Press.
- Malina, B, Joubert S J & Van der Watt, J G 1995. *Vensters wat die Woord laat oopgaan*. Halfway House: Orion Uitgewers.
- Müller, J C 1986. *Om tot verhaal te kom. Pastorale gesinsterapie*. Pretoria: RGN-Uitgewery.
- Neyrey J H 1998. *Honor and shame in the Gospel of Matthew*. Louisville: John Knox Press.
- Pelletier, Anne-Marie 1998. Isaiah, in Farmer, R (ed), *The International Bible Commentary. A Catholic and Ecumenical Commentary for the Twenty-First Century*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Said, E W 1994. *Representations of the intellectual. The 1993 Reith Lectures*. London: Vintage.
- Schuman, N A 1996. Jobs laaste reëksie als nuwe begin, in Siertsema, B, *Job: steen des aanstoots?*, Kampen: J H Kok.
- Malina, B J & Rohrbaugh, R L 1998. *Social-science commentary on the Gospel of John*. Minneapolis.
- Pieterse, H J C 1993. *Praktiese Teologie as kommunikatiewe handelinge*. Pretoria: RGN-Uitgewery.
- Rossouw, H W 1993. *Universiteit, wetenskap en kultuur. Opstelle oor die krisis, uitdagings en geleentheid van die moderne universiteit*. Kaapstad: Tafelberg.
- Schneider, J 1995. *Theologie des Alien Testaments*. Würzburg: Echter Verlag.
- Slabbert, Van Zyl 1999. *Afrikaner Afrikaan. Anekdoties en Analise*. Kaapstad: Tafelberg.
- Söding, T 1998. *Wege der Schriftauslegung. Methodenbuch zum Neuen Testament*. Basel: Verlag Herder.
- Stockenström, W 1999. *Spesmasse*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Toulmin, S 1995. Kultuur in een transnasionale tyd, in Bor, J (red), *De voortgang van de kultuur*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Van Aarde, A G 1999, Fatherlessness in first-century Mediterranean culture: The historical Jesus seen from the perspective of cross-cultural anthropology and cultural psychology, *HTS* 55, 97-119.
- Van der Ven, J A 1990. *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen: J H Kok.
- Van der Watt, J G 1999. *FAMILY OF THE KING. Dynamics of metaphor in the Gospel according to John*. Ongepubliseerde DLitt- proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Van Heerden, Etienne, Moet Gordimer bly swyg oor die kritiek?, Kalender, Beeld, 28 September 1999.
- Van Huyssteen, J W 1997. *Essays in Postfoundationalist Theology*. Grand Rapids: William B Eerdmans.
- , 1999. *The Shaping of Rationality. Toward interdisciplinary in theology and science*. Michigan: William B Eerdmans.

- Van Peursen, C A 1994. *Na het postmodernisme. Van metafysica tot filosofisch surrealisme*. Kampen: Kok Agora.
- Versfeld, M 1962 *Rondom die Middeleeue*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Vos, C J A 1996. *Die Volheid Daarvan 1. Homiletiek uit 'n hermeneuties-kommunikatiewe perspektief*. Pretoria: RGN-Uitgewery.
- Weideman, G 1999. *Draaijakkals. 'n Skelmroman*. Kaapstad: Tafelberg.
- Westermann, C 1978. *Theologie des Alten Testaments in Grundzügen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.